

МІСЦЕ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ДОБРОСОВІСНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

THE PLACE OF PRINCIPLES OF JUSTICE AND FAIRNESS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW

Белогубова О.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права,
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглядається категорія «загальні принципи права, визнані цивілізованими народами», яка є важливим інструментом, що забезпечує гармонізацію та уніфікацію права різних держав. Використання в тексті ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН цього формулювання підкреслює безумовну значимість загальних принципів права, як для системи внутрішньодержавного, так і системи міжнародного права. Спочатку загальні принципи права зароджуються у внутрішньому правопорядку різних держав. Держави створюють норми, що збігаються, самостійно, а також використовуючи досвід правового регулювання. Надалі ряд принципів «проникає» в міжнародне право через договірні і звичаєві норми, і нарешті, «загальні принципи права, визнані цивілізованими народами», виступають в якості джерела міжнародного правосуддя. До принципів подібного роду прийнято відносити як юридичні максими технічного характеру, так і принципи більш фундаментального характеру (принцип добросовісності, принцип справедливості).

Особливе місце серед загальних принципів займають принципи добросовісності і справедливості як найбільш загальні і фундаментальні.

Добросовісність як центральний елемент в понятті принципу *pacta sunt servanda* часто використовується при вирішенні спорів міжнародними та арбітражними судами. Використання державою своїх прав в порушення принципу добросовісності вважається зловживанням правом і, отже, веде до порушення договірних зобов'язань. Принцип добросовісності знаходиться в тісному взаємозв'язку з принципом справедливості. Ідея справедливості в тій чи іншій формі існує всередині правових систем безумовної більшості держав.

Зроблено висновок, що важливим елементом змісту міжнародно-правового принципу справедливості є врахування і належна оцінка всіх відповідних обставин та їх збалансованість при необхідній повазі законних прав та інтересів інших держав. У міжнародному праві принцип справедливості виступає як вищий критерій при визначенні не тільки моральної, а й юридичної обґрунтованості міжнародно-правових норм. Нарешті, принцип справедливості тісно взаємодіє з принципом добросовісності, забезпечуючи добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом.

Ключові слова: принцип справедливості; принцип добросовісності; загальні принципи права, визнані цивілізованими народами; *pacta sunt servanda*.

The article considers the category of «general principles of law recognized by civilized nations», which is an important tool that ensures the harmonization and unification of law of different states. Used in the text of Art. 38 of the Charter of the International Court of Justice, this wording emphasizes the unconditional importance of general principles of law, both for the system of domestic and international law. Initially, the general principles of law originate in the domestic legal order of different states. States create rules that coincide, independently, as well as using the experience of legal regulation. In the future, a number of principles «penetrate» into international law through treaty and customary law, and finally, «general principles of law recognized by civilized nations» act as a source of international justice. Principles of this kind include both legal maxims of a technical nature and principles of a more fundamental nature (the principle of good faith, the principle of justice).

A special place among the general principles is occupied by the principles of good faith and justice as the most general and fundamental.

Good faith as a central element in the concept of the principle of *pacta sunt servanda* is often used in resolving disputes by international and arbitral tribunals. The use of the state's rights in violation of the principle of good faith is considered an abuse of rights and, therefore, leads to a breach of contractual obligations. The principle of good faith is closely linked to the principle of justice. The idea of justice in one form or another exists within the legal systems of the vast majority of states.

It is concluded that an important element of the content of the international legal principle of justice is the consideration and proper assessment of all relevant circumstances and their balance with due respect for the legitimate rights and interests of other states. In international law, the principle of justice acts as the highest criterion in determining not only the moral but also the legal validity of international law. Finally, the principle of justice works closely with the principle of good faith, ensuring the conscientious fulfillment of obligations under international law.

Key words: principle of justice; the principle of good faith; general principles of law recognized by civilized nations; *pacta sunt servanda*.

Категорія «загальні принципи права, визнані цивілізованими народами», є важливим інструментом, що забезпечує гармонізацію та уніфікацію права різних держав – членів міжнародного співтовариства. Спеціальна вказівка на те, що поряд з міжнародним договором і міжнародним звичаєм Міжнародний суд ООН застосовує також і «загальні принципи права, визнані цивілізованими народами» включено до статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН. Використання в тексті Статуту цього формулювання підкреслює безумовну значимість загальних принципів права, як для системи внутрішньодержавного, так і системи міжнародного права.

Спочатку загальні принципи права зароджуються у внутрішньому правопорядку різних держав. Держави створюють норми, що збігаються, самостійно, а також використовуючи досвід правового регулювання. Збіг юридичних підходів до вирішення подібних правових проблем призводить до виникнення загальної практики регулювання внутрішньодержавних відносин. Надалі ряд принципів «проникає» в міжнародне право через договірні і звичаєві норми. І нарешті, «загальні принципи права, визнані цивілізованими народами», виступають

в якості джерела міжнародного правосуддя, передбаченого Статутом Міжнародного Суду ООН для вирішення спорів в сфері його компетенції.

До принципів подібного роду прийнято відносити як юридичні максими технічного, прикладного характеру (такі, як «закон не має зворотної сили», «спеціальний закон має перевагу перед загальним законом», «ніхто не може бути суддею у власній справі», «ніхто не може посилатися в своє виправдання на незнання закону», «так буде вислухана і друга сторона» тощо), так і принципи більш фундаментального характеру (принцип добросовісності, принцип справедливості).

Вважаємо, що саме принципам добросовісності і справедливості слід приділити особливу увагу як найбільш загальним і фундаментальним, а крім того, які блискуче ілюструє актуальний статус загальних принципів права, визнаних цивілізованими народами в внутрішньодержавному і сучасному міжнародному праві.

Принцип добросовісності широко застосовувався ще в римському праві. Римські претори – посадові особи, наділені судовою владою, – були уповноважені вирішувати спори, які не вкладалися в рамки негнучкого,

архаїчного цивільного (квіритського) права, керуючись принципом «доброї совісті». Разом з іншими значущими нормами і принципами римського права він був запозичений сучасним цивільним правом. «*Treu und Glauben*» (добра совість, віра і довіра) – таким поняттям оперує німецьке зобов'язальне право; французькому та італійському цивільному праву відомі принципи «*bonne foi*» і «*buona fede*». Держави загальної системи права ввели в торговий оборот термін «*good faith*» (добросовісність). Голландський цивільний кодекс 1992 року, містить визначення «*redelijkheid en billijkheid*» (розумність і справедливість), що становить загальне поняття «добросовісність».

У міжнародному праві принцип добросовісності також має особливе значення. Преамбула Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року підтверджує загальний і універсальний характер принципу добросовісності в тісному зв'язку з нормою *pacta sunt servanda* – «договори мають дотримуватися». Згідно зі ст. 26 Конвенції «кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватися», «учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору» (ст. 27). Таким чином, принцип добросовісності в контексті принципу *pacta sunt servanda* фактично досягає рівня *jus cogens*, тобто понадімперативної норми, відхилення від якої є неприпустимим.

Важливо відзначити, що в доктрині міжнародного права визнані три основних точки зору, що розкривають правову природу принципу добросовісності. Відповідно до одного з підходів – принцип добросовісності є тільки моральним принципом. Друга точка зору – принцип добросовісності є універсальним і самостійним принципом міжнародного права. І нарешті, – цей принцип є одним з важливих, невід'ємних елементів принципу *pacta sunt servanda* і саме в цій якості діє в міжнародному праві.

Дослідники, що розділяють першу точку, вважають, що, незважаючи на те, що мораль у звичному розумінні являє собою категорію, яка застосовується переважно до індивіда, для сфери міжнародного права це поняття також може бути застосовано. Тут під мораллю можна розуміти вольові відносини суб'єктів права між собою, кожен з яких має намір здійснити ті дії, які не повинні суперечити ані його власним інтересам, ані інтересам інших суб'єктів, приймаючи за основу існуючі принципи, звичаї, цінності. Важливо враховувати й те, що характер зовнішньої політики багатьох держав визначають цінності і релігія, а існування різного розуміння добросовісності в різних правових і соціально-культурних системах безпосередньо впливає на дотримання зобов'язань, прийнятих на себе державами.

Серед вчених, які дотримуються цієї точки зору, слід назвати М. Віраллі, А. Фердросса. Вони вважали, що «добросовісність як моральна категорія є основою міжнародного права і з неї випливає зобов'язання дотримуватися норм міжнародного права» [1, с. 33]. Проте, добросовісність – це, в першу чергу, «моральна концепція», і саме зобов'язання добросовісності – «моральне зобов'язання більш слабке, ніж юридичне, однак і воно пов'язує того, хто його прийняв» [2, с. 28].

Друга стійка точка зору полягає в визнанні принципу добросовісності самостійним принципом міжнародного права, який входить до числа загальних принципів права. Головне значення його полягає в тому, що, будучи найважливішою, незалежною і імперативною нормою міжнародного права, вона «застосовується там, де будь-яка інша норма часто відсутня» [3, с. 334].

Французький вчений Ж.-П. Кот, обґрунтовуючи віднесення принципу добросовісності до загальних принципів права, стверджував, що «існує загальна згода з приводу визнання за принципом добросовісності якості загального принципу права, який стає обов'язковим для держав при відсутності будь-якої конвенційної зв'язку» [4, с. 140]. Регульовані принципом добросовісності відносини фактично не допускають використання обману. І більш того – принципу

добросовісності суперечить формальний підхід при виконанні взятого на себе зобов'язання, якщо це вступає в протиріччя з «духом договірних або загальних зобов'язань». Використання державою своїх прав в порушення принципу добросовісності вважається зловживанням правом, а отже, призводить до порушення договірних зобов'язань. Таким чином, значення принципу в даному випадку полягає у визначенні кордону між взаємними правами і обов'язками суб'єктів міжнародного права, дозволеним використанням права і його порушенням, тобто зловживанням правом.

Третя позиція, висловлена рядом вчених, пов'язана з тим, що, добросовісність є складовим елементом одного з центральних принципів міжнародного права – принципу *pacta sunt servanda*. Більш того, в науковій літературі часто під принципом добросовісності розуміють саме норму *pacta sunt servanda*. При більш детальному підході також говорять про те, що ця норма включає в себе три складові: принцип добросовісності, принцип взаємності і принцип естоппель («*estoppel*»).

Добросовісність як центральний елемент в понятті принципу *pacta sunt servanda* [5, с. 66-67] часто використовується при вирішенні спорів міжнародними та арбітражними судами. Добросовісне виконання положення міжнародного договору означає «точне виконання змісту, зобов'язань, термінів, якості, місця виконання тощо» [5, с. 67].

Прояв взаємності в рамках норми *pacta sunt servanda* виражається в тому, що держава, яка добросовісно виконала зобов'язання, має право вимагати його виконання від інших суб'єктів міжнародного права, а його юридичний зв'язок з принципом «справедливий естоппель» (*equitable estoppel*) означає, що «сторона в результаті своїх власних дій не може претендувати на права на шкоду іншій стороні, яка мала право покладатися на такі дії і діяла відповідно» [6, с. 286] або «зайнявши певну позицію щодо цієї справи, не може в подальшому поступати непослідовно» [7, с. 113]. В такому випадку принцип естоппель націлений на забезпечення інтересів суб'єкта міжнародного права, який покладається на поведінку іншої сторони, а від останньої, в свою чергу, – потрібно забезпечити їх дотримання. По-іншому цей принцип можна назвати *venire contra factum proprium* (ніхто не може суперечити власній попередній поведінці). Саме так цей принцип тлумачить Б. Фасбендер [8, с. 143]. На думку Р.А. Каламкарія, «спільно з принципом добросовісності, принцип взаємності через інститут естоппель забезпечує юридичну безпеку держави ... Будь-яке порушення балансу з підтримки створеного уявлення з боку однієї держави і кореспондуючих прав іншої держави, що довірилася йому, викликаного недотриманням принципів добросовісності і взаємності, призводить до конфлікту двох держав, що протистоять одна одній, і створює основу для початку судового розгляду на предмет виникнення ситуації естоппель» [9, с. 53].

Принцип добросовісності знаходиться в тісному взаємозв'язку з принципом справедливості. Останній же займає особливе місце в переліку загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями. Ідея справедливості в тій чи іншій формі існує всередині правових систем безумовної більшості держав. Припустимо говорити про те, що однією з характеристик кожного суспільства є специфічна, властива тільки йому концепція справедливості і способів її забезпечення.

У різних національно-правових системах вироблені різні підходи до визначення поняття «справедливість». При цьому з одного боку, справедливість є моральною категорією і цінністю. З іншого – займає ключове місце в системі оцінки легітимності тих чи інших правових інститутів.

Елементи концепції справедливості можна виявити вже в Хетських угодах з сусідами в XIV і XIII ст. до н.е., спрямованих на запобігання нечесних дій при виконанні умов договору [10, с. 300].

У Стародавній Греції справедливість визначалася як «милосердя, поблагливість». Римляни використовували

термін *aequitas*, або рівність (точніше – «еквівалентність»). У праві Стародавнього Китаю справедливість постає як «співчуття», а в індійській філософії існує доктрина праведності; добродіяння [11, с. 616]. У ряді шкіл ісламського права використовується поняття «*istihsan*», близьке до поняття «справедливість» і покликане служити інструментом вирішення протиріч, що виникають в процесі правозастосування.

Описані концепції справедливості не завжди збігаються з аналогічними концепціями та їх обґрунтуванням у інших державах і правових системах, що підтверджуються і судовою практикою. При цьому судді, будучи частиною того чи іншого суспільства, знаходяться під впливом уявлень, які панують у даному суспільстві і, в свою чергу, впливають на формування таких концепцій.

Концепція справедливості в тому розумінні, в якому вона визнається і розвивається в міжнародному праві, досить тісно пов'язана із західною правовою традицією [12, с. 278]. Західна правова традиція формувалася, в тому числі, відчувачи значний вплив філософських концепцій Аристотеля. Згодом принципи справедливості знайшли своє застосування в римському і англійському загальному праві. У Римському праві цей принцип містився в *jus honorarium*, в рамках якого магістрати (претори), радячись з суддями, видавали едикти, що допомагають, доповнюють або коригують цивільне право. І вже в XVII столітті – Г. Гроцій і С. Пуфендорф – виділяли особливу роль справедливості при взаємодії держав на міжнародному рівні.

Проте, не дивлячись на безсумнівну значимість принципу справедливості як загального принципу права, необхідно вказати на важливу проблему, пов'язану з практичним застосуванням принципу справедливості. Цю проблему можна визначити як «конфлікт між судовим розсудом і буквою закону». Питання, пов'язані з проблемою судового розсуду свого часу викликали тривалу дискусію в Гаазі в 1920 році серед великого числа знаменитих юристів, які займалися підготовкою рекомендацій Раді Ліги націй по створенню Постійної палати міжнародного правосуддя. У пошуках компромісу представник Бельгії, барон Дескампис, підкреслив, що принципи, на які робиться посилання в ст. 38 Статуту повинні бути обмежені тим, що є загальним для всіх держав – «фундаментальним законом справедливого і несправедливого».

Хоча більшість членів Консультативного комітету були готові визнати, що справедливість буде відігравати певну роль в рішеннях нового Суду, вони не були готові прийняти «справедливість» в якості незалежного джерела міжнародного права через різне розуміння, яке вкладалося в цей термін в різних системах. Таким чином, хоча в деяких випадках посилання на категорію «справедливість» видається цілком доцільною, все ж існували побоювання, що даний принцип «надто широкий і при цьому надто переважаний різними смислами» [13, с. 79]. Р. Філлімора, хоча і визнавав можливість існування і застосування «максим справедливості», виступав противником вико-

ристання принципу справедливості як джерела права, тому що вважав, що це дасть судді занадто багато свободи ... [13, с. 85]. Так, незважаючи на те, що «справедливість» застосовується досить широко, проте, його характеристика як «загального принципу» права накладає на можливість його застосування ряд обмежень.

Розробникам Статуту Міжнародного суду вдалося досягти деякого єдності, прийшовши до спільної думки про те, що принцип справедливості не є незалежним джерелом права, тому що має занадто загальний характер, але конкретні принципи, в яких втілений принцип справедливості, і які визнані різними правовими системами світу – повинні грати роль «загальних принципів» міжнародного права. Тому було визнано, що в текст Статуту не може бути включений так званий принцип «чистої» справедливості, який міг би вступити в протиріччя з законом. Тим не менш, до цих пір неоднозначним є питання про те, чи може і повинно бути використано поняття «справедливість» там, де «мовчить закон», тобто для того, щоб вирішити спір правовими засобами і з урахуванням інтересів держав. Найменш суперечлива ситуація, в якій міжнародний суд може застосовувати принцип «справедливості» має місце в разі, якщо закон можна інтерпретувати більш, ніж одним способом, тоді принцип справедливості може бути використаний для того, щоб виявити те тлумачення, яке буде в більшій мірі відповідати цілям закону.

Цікаво відзначити, що у випадках, коли «справедливість» застосовується як загальний принцип права, судді Міжнародного суду рідко посилаються на нього прямо. Найчастіше в тексті рішень суду посилається на інші принципи, проте, міцно засновані саме на понятті «справедливості», наприклад, принцип «*clean hands*» / «чистих рук» («*as/he who comes to equity must come with clean hands*»). Ряд дослідників також відносить принцип «*estoppel*» до однієї зі складових принципів справедливості, а не принципу добросовісності (було б вірним вказати, що принцип «*estoppel*» втілює в собі елементи обох принципів). У значній кількості рішень Міжнародного суду застосовував принципи об'єктивності, рівності – близькі, але не ідентичні поняття «справедливості». Все це узгоджується з підходом до поняття «справедливість», подібному з тими аспектами доктрини справедливості, загальної для «цивілізованих націй», без звернення до специфічних особливостей підходів в різних правових системах.

Отже, важливим елементом змісту міжнародно-правового принципу справедливості є врахування і належна оцінка всіх відповідних обставин та їх збалансованість при необхідній повазі законних прав та інтересів інших держав. У міжнародному праві принцип справедливості виступає як вищий критерій при визначенні не тільки моральної, а й юридичної обґрунтованості міжнародно-правових норм [13, с. 85]. Нарешті, принцип справедливості тісно взаємодіє з принципом добросовісності, забезпечуючи добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Verdross A. Die bona fides als Grundlage des Völkerrechts. *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechts und der Rechtsphilosophie*. Bd. 29. W. 1953.
2. Virally M. La deuxième Decennie des Nations Unies pour le développement: Essai d'interprétation para-juridique. *Annuaire de l'Institut de Droit International*. Paris, 1971. S. 28-30.
3. Strupp K., Schlochauer H.J. *Wörterbuch des Völkerrechts*. Berlin. 1960. 800 p.
4. Cot J.-P. La bonne foi et la conclusion des traités. *RBDI*. 1968. № 1. P. 140-159.
5. Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий. Москва, 1997. 423 с.
6. Black's Law Dictionary. St. Paul, 1983. P. 285-286.
7. Parry and Grant. *Encyclopaedic Dictionary of International Law*. N.Y. 1986.
8. Fassbender B. Targeted Sanctions Imposed by the UN Security Council and Due Process Rights – 20 March 2006 (final) Institute of International and European Law Humboldt University Berlin. 3 IOLR. – 2006.
9. Каламкарян Р.А. Принцип добросовестности и принцип взаимности как основание института эстоппеля. *Государство и право*. 2000. № 8. – С. 47-53.
10. Schwarzenberger G. Equity in International Law. *The Year Book of World Affairs*, 1972. 360 p.
11. Newman R. The Principles of Equity as a Source of World Law. *Israel Law Review*. 1966. Vol. 1. P. 616-631.
12. O'Connell D. P. *International Law*. Stevens, 1965. Vol 1, 5.
13. Дмитриева Г.К. Принцип справедливости в международном праве. *Советский ежегодник международного права*. 1983. Москва, 1984. 466 с.